
ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 894. 342.574

Г.Е.Әшірбекова

Қазіргі заманғы гуманитарлық-техникалық институты, Қарағанды

Космогониялық мифтердің діни дастандардағы қолданысы

Мақалада діни эпостарда космогониялық аңыздарды қолдану мәселесі қарастырылды. Күн, Ай және басқа да ғаламшарлардың пайда болуына қатысты мифологиялық мотивтерді зерттеуге ерекше көңіл бөлінген. Аталған мотивтердің ролін діни дастандардың көркемділігін, нақтылығын күшейту тұрғысынан зерттеуге басым назар аударылды.

Кілтті сөздер: космогониялық мифтер, аспан әлемі, діни дастандар, мифологиялық сипат, мифологиялық сюжет, мифологиялық қолданыстар, ислам діні, эпостық туындылар.

Әлем халқы мифтерінің қай-қайсысын алып қарасак та, аспан денелеріне қатысты аңыздардың мол кезігетіндігін зерттеушілердің дені мақұлдайды. Оның, әрине, өзіндік себептері де бар. Жаратылыста қыры мен сыры жұмбақ көріністер де, әрекеттер де баршылық. Жалпы кез келген құбылыстың сипатын, астарын айқындауға адамзат сандаған ғасырларды сарп етіп барып қол жеткізген. Әлі ашылмаған тылсым дүниелер қаншама? Соған сәйкес әр дәуірлерде, түрлі жайттерге байланысты мифтік әңгімелер туындап отырған. Олардың белгілі бір бөлігі жаратылыс заңдылығымен белгілі бір үндестікте алынса, келесі бір парасы адамзат қиялының жемісі негізінде өмірге келген. Сондықтан да мифологиялық туындылар өз заманындағы адами ой-түсініктен, қабылдауынан, ұғымынан белгілі бір деңгейде хабар береді. Олай болса аспан әлеміне қатысты аңыздардың да адам баласының жаратылысты тануға талпынған әрекетінен барып туған деп тұжырым жасауға әбден болады.

Зерттеуші-ғалымдардың бірі Ш.Ыбыраев: «Салыстырмалы зерттеулердің нәтижелеріне қарағанда, ең қарапайым және ең көне мифтердің қатарына аспан денелері — Күн, Ай, Жұлдыздар мен планеталар туралы айтылатын мифтер жататын көрінеді. Бұлардың әлем жұртшылығына кең таралғандығы және миф атаулының ішінде алатын орнының мән-мазмұны олар бір кезде адам болды деген түсінікті айшықтап көрсетеді. Күн сәулесінің өткірлігін оның мінезінің тік, өжеттігіне, Ай сәулесінің әлсіздігін оның жұмсақ мінезіне байланысты түсіндіру де олардың адам кейіпінде ұғынылғанын дәлелдейді» [1], — деп ғылыми тұжырым жасайды. Әрине, космогониялық мифтерді туғызу үшін, оның кең таралып, ұзақ сақталуы үшін, өзге де мифтер тәрізді адамзат әлемімен байланысқа түсіру қажет еді. Осындай сан-салалы жаратылысты бірі мен бірін үйлестіре, үндестіре білудің өзі мифтік мұралардағы өзіне тән шеберлік көрінісі болып табылады.

Ұлттық мифологияда айды — ару қыз, күнді күйеу жігіт деп бейнелейді де, аспан әлемінде екеуі бірін-бірі іздеумен күн кешеді. Бірақ іздеу жандары айқаспағандықтан, кездесе алмайды екен. Кейде қайғырып, қамығып жылайды да ол жерге жаңбыр болып жауады, енді бірде кейіп, реніш білдіргенде аспанды қара бұлт торлап, қар борайды, енді бірде үмітке сүйеніп, кездесеміз деп ойлағанда күн ашылып, әлем жадырайды, осылайша бірін-бірі аңсаумен, сағынумен өмірлерін өткізе береді. Бұл күн мен ай туралы ел ішінде сақталған көптеген мифтердің бір нұсқасы ғана. Сондай-ақ жұлдыздар туралы да аңыздар жеткілікті. Солардың бірі Жетіқарақшы жұлдызымен байланысты болып қалған. Аспан әлемінде көңіліне ұнағандарын шамалары келсе тартып алатын немесе ұрлап алатын Жетіқарақшы мекендейді. Олар атақты екі батырдың Ақбозаты мен Көкбозатын ұрлап алғылары келіп, бірақ Темірқазыққа мықтап арқандалған аттарды бір түннің ішінде ағытып алу мүмкін

болмайды, таң атып қарақшылар үлгере алмай қашып кетіп отырған. Осылайша өмір тоқтаусыз өте береді, ал аттарды жеті қарақшы ала алмайды. Бұл бір нұсқасы ғана. Келесі бір сирек кездесетін варианты мынадай. Темірқазық таза алтыннан құйылған екен. Соны жеті қарақшы ұрлап аламыз деп андумен болады. Бірақ Ақбозат пен Көкбозатқа мінген батырлар түнімен күзетіп алғызбайды. Таң ата қарақшылар қашып кетеді екен де, батырлар дем алуға жатады екен. Міне, күнге, айға, жұлдыздарға қайсысы осы тәріздес мифтер ел санасына әбден сіңгендіктен, халықтық мұраларда әр түрлі сипатта, белгілі бір деңгейде көрініс беріп отырған. Анығын айтқанда бұл жайттен діни дастандар да тысқары қалмаған.

Ел ішіне кең тараған діни дастандардың бірі — «Жүсіп-Зылиха». Оның халықтық нұсқасы да, авторлық нұсқалары бар. Түрік әдебиеті әлемінде дастанды туғызған Әли XIII ғасырда өмір сүрген. «Жүсіп-Зылиханың» халықтық нұсқасы 1991 жылғы 25 мамырда Қарағанды облыстық «Орталық Қазақстан» газетінде жарияланды. Дастанда оқиға өрісінің алғашқы бастамасы түс көру мотивінен негіз алған.

*Жүсіп Нәби қисасы енді келді,
Қойынында атасының ұйықтап еді.
Ғажайып ұйқысында бір түс көрді,
Жоруын атасынан сұрап еді.
– Әй, Ата, түсімде Ай мен Күнді көрдім,
Он бір жұлдыз қасында бірге көрдім.
Он бір жұлдыз барлығы сәжде қылды,
Жоруын, ата сізден сұрай келдім [2].*

Бір қырынан қарағанда бұл — түс. Бірақ зерттеуші-ғалым А.Қыраубаева түс көрудің өзін мифтік желілерге жатқызады. «Түс көру, оны жору өнері өте-мөте көне замандардан келіп жеткен. Антика әдебиетінде Артемирдордың «Түс жорығыш» атты кітабы болған. Түс көру жемісінің іздері «Гильгамеште» бар. Жүсіп пен Жакып мифтерінде түс-көру негізгі желі болып кірген» [3]. Осы жерде ойға оралатын бір сұрақ неліктен түске Ай, Күн, жұлдыздар еніп отыр? деген мәселе. Әрине, оның түбірі көне дәуірдегі мол ұшырасатын аспан әлеміне қатысты мифтерде жатыр деуге болады. Себебі ұзақ замандар бойына аталатын көріністер халықтың санасына, ұғымына әбден орнығып, қалыптасқан болатын. Сондықтан оны көркем туынды сюжетіне қолдану дастанды әрі қызықты, әрі тартымды, әрі табиғи етіп көрсетері ақиқат. Екіншіден, мифологиялық сипаттардың шығарма көркемдігін арттыруға да белгілі бір деңгейде әсер беретіндігін жоққа шығаруға болмайды.

Келесі керемет, мифтердің бірі жер ғаламшарына байланысты болып келген. Жер қалайша құлап кетпейді? деген сұраққа осы миф жауап берген. Яғни, жерді көк өгіз көтеріп тұр, мүйізі тартып екінші жағына ауыстырғанда сілкініс болады, көк өгізді жайын балық көтеріп тұр, ал ол жайын дарияда тұр дегенді айтады. Мұндағы бір назар аударатын жай, халықтық жер өздігінен тұрған жоқ, оны бір күш ұстап тұр деген ұғым-түсінігі. Соны белгілі бір күш иелеріне балап, мифті өмірге әкелген. Осы аңыз да діни дастандарда кездесіп отырады. Ақиқатын айтқанда, қазақтың діни дастандарының сюжеті ислам дінімен тығыз байланыста дамыған, оқиға өзегі де осы діннің негізінде жатыр. Ал, мифтік аңыздардың көпшілігін ислам діні қуаттамайды. Көпшілігін деп алып отырған себебіміз, дінге, атап айтқанда, періштелерге, әулиелерге, жын, перілерге байланыстысын мақұлдайды, өзгесін қабылдамайды. Сол қабылдамайтындардың арасында осы көк өгізге қатысты аңыз да бар. Десек те, діни дастандарда аталмыш миф қажетті тұстарда келтіріліп отырған. Оның бірден бір себебі діни мұралардың сюжетінің ұлттық болмыс-бітіммен біте қайнасып кеткендігін аңғартады.

Исламның белді де белгілі батырларының бірі, тарихи тұлға, пайғамбардың әрі аталас туысы, күйеу баласы Әзірет Әли Ибн Әбу Талиб туралы қисса-жырлар баршылық. Солардың бірі «Ғалидың құл боп сатылғаны» дастанында Әлиді сатып алған шаһар халқын жыл сайын қырғынға ұшырататын алып айдаһарды шауып өлтірген осы Әли екендігі айтылады. Әлидің күшінің мықтылығын, ондай әлді адамның әлемде жоқ екендігін суреттеу барысында осы көк өгізге қатысты мифті қолданған. Қандай тұрғыда көрініс бергендігін аңғарту үшін мысал келтіріп көрелік.

*Аңырап сонда Ғали айқай салды,
Суырып Зұлтықарын қолына алды.
Шапқанда Зұлтықары жерге барып,
Кесуге көк өгізге жақындады [4].*

Міне, мифтегі көк өгіз дастан жолдарында алдымыздан шықты. Айдаһарды тауып, жерді жарып, көк өгізді мерт етуге жақындайды. Сол сәтте:

*Құдайым бұйрық қылды Жәбірейілге,
Тез барып Зұлпықарды ұста деді
Кескен соң көк өгізді дүние болмас,
Тезінен Зұлпықарды ұста дейді [4, 8].*

Көк өгіз шабылса, жер құлайды. Жер құласа, адамзат жойылады. Бұл мифтік ұғымнан тыс жатқан көрініс. Өрі әдемі, әрі әсерлі қолданылған. Сонымен қатар басты кейіпкердің тұлғасын даралап көрсетуге септігін тигізіп тұр. Сөйтіп:

*Қақ жарып айдаһарды басқа салды,
Зұлпықар жеті қабат жерге барды.
Көз ашқанша Жәбірейіл жерге кіріп,
Басынан Зұлпықардың ұстай алды [4, 8].*

Міне миф пен дінді үйлестірудің озық үлгісін аңғарып отырмыз. Тарихи тұлға мифологиялық қолданымдар арқылы өзінің аңыздық бейнесін аңдатып тұр. Жерді көк өгіздің көтеріп тұруы туралы миф ел ішіне ерекше кең тараған түрі болып табылады. Сондықтан болса керек, осы мифологиялық сюжет көптеген шығармаларда көрініс тапқан. Басты байқалатын жәйт, аңыздың көптің көңілінен шығуы. Өйткені халық қабылдамаған дүниенің өрісі тар, өмірі қысқа. Келесі дастандардың бірі «Қиса Қаһарманда» көк өгізді қолдану тәсілі жүзеге асырылған. Қап тауын көтеріп тұрған Қаһарман батыр тастап жіберген кезде жер сілкініп, әсері көк өгізге жетіп, Жәбірейілдің көмектесуімен аман қалады. Мәтінге назар аударып көрелік:

*Өткен соң Қап тауларын қоя берді,
Үш күннен соң жеріне сонда тиді.
Көкше мұздай сол заман мұз қайысып,
Зақымы көк өгізге барып жетті.*

*Жер астында көк өгіз шыр айналған,
Шайқалып құлайтындай болып талған.
Жәбірейіл алып келіп шашқан екен,
Бұл айналма сиырға сонан қалған [5].*

Көк өгізге қатысты мақсат алдыңғы жырда да, соңғы дастандарда да біреу. Батырдың күшін, әлін айқындау, анығырақ айтқанда, фольклорлық дәстүрді қолдана отырып, әсірелеу суреттеу болып табылады.

Жалпы діни дастандарда ғана емес, өзге де эпостық туындыларда мифологиялық қолданыстардың бар екендігі айқын. Бұл мәселе жайында ғалым А.Қыраубаева да жан-жақты зерттеу жүргізген болатын. Ғалымның ғылыми мұрасын зерделеген К.Әбдір былай дейді: «Ғалым миф-адамзаттық дүниенің сырын білмеген кездегі балаң санасының көрінісі деген пікірге қарсы шығып, қазақ қиса-дастандарының негізінде мифтер жатқанын қуаттайды. Сөйте келе, А.Қыраубаева қазақтың қиса-дастандарындағы мифтердің негізін салыстырулар арқылы айқындайды» [6].

Аспан әлеміне қатысты мифтердің бірінде аспан жеті қабат деп айтылады. Бұл жайт бүгінгі күнде ғылыми тұрғыдан да өзінің ақиқаттығын айқындаған. Десек те, миф миф түрінде сақталып қала берген. Аталмыш көрініс «Алланың елшісінің мығражға көтерілуі» дастанында қолданыс тапқан. Поэзия әдемілікті, сұлулықты талап етеді. Сондықтан оған сөз көркемдігі ғана емес, ой көркемдігі де, оқиға көркемдігі де қажет. Ал халықтық дастандарда осындай сұлулықты бойына сіңіру үшін миф таптырмас әсемдік көзі болған. Дастан оқиғасының өзегінде ақиқат жатқанымен суреттеу барысында сұлулық болуының сан қырлы түрлері қиюластырыла отырып пайдаланылған. Солардың бірі — жеті қабат аспанды әспеттеу. Әр қабатта әр кейіптегі періштелерді де тамаша үйлесімде бейнелеген және аспан қабаты арта түскен сайын оларда арта түседі. Мәселен, бірінші қабатта:

*Онан соң әуелінше көпке шықты,
Бір кідірмей жүреді пырақ тіпті.
Жамалып хақ Расулдың көреміз деп,
Жол тосып, періштелер көрсетінті [7, 12], –*

болып келсе, екінші қабатқа шыққанда да періштелер жолығады.

*Болып тұр жарығы нұрдан өткірірек,
Тақсырдың абзалдығын айту керек.
Екінші аспанға шығып еді,
Көрісті періштелер кезек-кезек [7, 12].*

Мұнан кейінгі үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы қабаттарда бұрынғы өткен пайғамбарлармен, Адам Атамен кезігеді. Әрине, орынды әсемдік. Өйткені жаппай періштелермен ғана кездесе берсе, ерекше өзгеріс болмағандықтан, тартымдылығы солғындап, тыңдарманда қызықтыру қабілеті әлсірер еді. Бірақ аталған өзгерістерді енгізу арқылы шығарманың құндылығын арттырып отырған. Мәселен, төртінші қабатта:

*Хақ Расул бұл хабарды естіп ұқты,
Төртінші қат аспанға барып шықты.
Төртінші қай аспанға шығып еді,
Жақия, Ғайса екеуі көріс қыпты [7, 13]. —*

деп екі пайғамбармен кездестіреді. Ислам дінінде төрт пайғамбарды тірі деп есептейді. Олар: Ғұзайыр, Қызыр, Ғайза, Ыдырыс. Бірақ дастанда аспан әлемінде тұрып жатқан біраз пайғамбарлардың есімдері аталады. Дінмен арасында алшақтық болғанымен, көркем туындының тартымды шығуын мақсат етіп қойған ақын көптің көңілін тартатын түрлі құбылыстарды қолдана білген. Сөйтіп соңғы жетінші қабатқа келгенде:

*Жетінші көкке шықты тұр аспанға,
Көрісті періштелер сол аспанда.
Бәрі де намаз оқып сәждеде тұр,
Босатпай тұр жөндерін сұрасқанға [7, 13]. —*

деп қайтадан періштелерге оралады. Сонымен, біз аспан әлеміне қатысты мифтердің діни дастандардағы қолданылу көріністерін айта отырып, қандай мақсатта, нендей әрекеттерге сабақтастырылғандығын аңғарттық. Дегенмен, космогониялық мифтердің кезігуін осындай шағын сипаттармен шектеуге болмайды. Әсіресе Ай мен Күнге, Шолпанға қатысты аңыздардың біршама мол пайдаланғандығын атап айтқан жөн. Мифтердің мазмұны – ғажайып әлем. Сондықтан оны қажеттілігіне орай іске жарату шығарма жемісін ширатып, тартымдылығын арттыра түседі. Ал, діни дастандар болса, осындай ерекшелігімен дараланып көрінетіндігі сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақтың мифтік әңгімелері. — Алматы: Ғылым, 2002. — 4-б.
- 2 Жүсіп-Зылиха // Орталық Қазақстан. — 1991. — 25 мамыр. — 4-б.
- 3 *Қыраубаева А.* Қазақ әдебиетіндегі шығыстық қиса-дастандардың түптөркіні мен қалыптасуы: Филол. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 1997. — 2-б.
- 4 Ғалидың құл болып сатылғаны // Шалқар. — 2004. — Қараша.
- 5 Бабалар сөзі: Діни дастандар. — Көп томдық. — 2-т. — Астана: Фолиант, 2002. — 420 б.
- 6 *Әбдір К.* Алма Қыраубаеваның әдеби-зерттеушілік мұрасы: Филол. ғыл. ...дис. автореф. — Алматы, 2010. — 16-б.
- 7 Алланың елшісінің мигражға көтерілуі // Ислам әлемі. — 1998. — № 1.

Г.Е.Аширбекова

Проблема использования космологических мифов в религиозных эпохах

В статье рассматривается проблема использования космологических мифов в религиозных эпохах. Особое внимание уделено исследованию мифологических мотивов относительно появления Солнца, Луны и других планет. Основной упор делается на изучение роли данных мотивов в усилении художественности, выразительности религиозных эпосов.

G.E.Ashirbekova

The use of cosmological myths in religious epics

The scientific article devotes problem of using cosmology myphes in religion eposes. Especially attention was given to research of myphology motives to appearing of Sun, Moon and other planets. The base strike was did to know of these motives in plusing of artistic, showing of religion eposes.

ӨЖ 82:821.512.122

Ж.Ж.Жарылғапов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Абсурдтық идея және сана ағымы М.Мағауиннің «Тазының өлімі», Т.Әбдіковтың «Ақиқат» повестері негізінде**

Мақалада абсурдтық идея және сана ағымы сияқты XX ғасыр модернистік әдебиетінің негізгі критерийлері қазақ жазушылары шығармашылығы негізінде қарастырылды. М.Мағауин мен Т.Әбдіков шығармаларындағы идеялық және эстетикалық мәселелер талданған. Автор «Тазының өлімі», «Ақиқат» повестеріндегі модернистік эстетика ерекшеліктеріне тоқталды. Қазақ прозасындағы сана ағымы құбылысына қатысты қорытындылар келтірді.

Кілтті сөздер: абсурдтық идея, сана ағымы, М.Мағауин, Т.Әбдіков, модернистік әдебиет, ой тасқыны, сана тасқыны, модернистік эстетика, ой ағысы.

Модернизм әдебиетінің ұстанар басты принциптерінің бірі көркем шығарма тілін сана ағымына орайластыру десек, мұндай сипат 1960–1980-жылдардағы қазақ прозасында анағұрлым басымдыққа ие болды. Мұндай үдеріс әсіресе Ә. Кекілбаев, Т. Әбдіков, О. Бөкей, А. Сүлейменов, Қ. Ысқақов, А. Нұрманов, М. Мағауиндердің стилдік бағдарына тән еді. Кезінде американ психологы және философы У. Джеймстің «Психологияның ғылыми негіздері» (1890) атты еңбегінде тиянақталған «сана ағымы» тұжырымдамасы классикалық реализмдегі кейіпкерлердің белгілі бір рухани-психологиялық күйін бейнелеуге қолданатын ішкі монологынан біршама өзгешелектері бар. Реалистердің көпшілігі қолданған ішкі монолог бойынша ой заттық-құбылыстық фактыға негізделді. Модернистерге дейінгі әдебиетте көркемдік ойлау сананың ақиқат болмысқа деген рефлексиясы ретінде түсініліп келсе, сана ағымы ақиқат әлемнен қол үзуге дейін барды. Ю. Боревтің ұғындыруынша, «рухани әлем өзгермелі, ой фактыдан бастау ғана алады, ойлау актысында адамның өткендегісінің барлық тәжірибесі қатынасады, ой өткенді, бүгінгіні, болашақты түгел қамтиды. Ой — фактыны адамның өмірлік тәжірибесі тұрғысынан қайта қорыту. Ойлау жүйесіне мидың аналитикалық және синтетикалық қана емес, сонымен бірге жады, елестету және фантазиялау сынды қабілеттері қатысады» [1; 457,458]. Реалистер ішкі монолог арқылы көркем туындыға психологизмнің қою бояуларын дарыта алғанын ешкім жоққа шығармайды. Ал модернистер қолданған сана ағымы шегін ситуацияларды таңдамай-ақ, шығармадағы уақыт пен кеңістіктегі еркіндік арқылы жүзеге асады. Яғни классикалық реализм үлгісіндегі әрекет пен сезім бірлігі қатаң сақтала бермей, ой тасқыны сюжет логикасына тым тәуелденбей, кейде фабуладан тыс та жасай береді.

Адам сезімдері мен ойларын санадағы жаңғырықтармен бейнелеу, кейіпкерлер мен реалды өмір ағыстарын шектеулі, тіпті механикалық қатынастарға құру, өмірдің бір-бірімен қатыссыз көріністерін сана арқылы жандандыру қазақ прозасында да өзіндік сипаттарымен танылып отырды. Ой тасқынына ерік беру көбінесе көлемдірек жанрларды қажетсінді. XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бері жарық көрген роман, повесть жанрында туған шығармалардың бірқатарында қоршаған орта мен қаһарман қатынасын сана ағымы арқылы көрсету басым. Мұндайлық құнар М. Мағауиннің «Тазының өлімі», «Көк мұнар», Т. Әбдіковтің «Ақиқат», «Тозақ оттары жымындайды», А. Сүлейменовтің «Бесатар», Ә. Кекілбаевтің «Күй», «Ханша-дария хикаясы», «Бәсеке», «Шыңырау», О. Бөкейдің «Мұзтау», «Өліара», «Сайтан көпір», «Қар қызы», «Жетім бота», «Құм мінезі», Д. Исабековтің «Қарғын»,